

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DİN-in POLİS
AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» kafedrası

FƏNN: «Müasir hüquq sistemləri»

M Ü H A Z İ R Ə

**MÖVZU № 3. «MÜASİR HÜQUQU SİSTEMLƏRİ VƏ
COĞRAFİ».**

Tərtib etdi: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

kafedrasının baş müəllimi,

polis polkovnik-leytenantı

Mahir Xalqov

Mühazirə kafedranın iclasında təhlil olunmuş və təsdiq edilmişdir.

Protokol _№_ «___»_____2020-ci il.

B A K I - 2014

MÖVZU 3. MÜASİR HÜQUQ SİSTEMLƏRİ VƏ COĞRAFİ MƏKAN.

PLAN

GİRİŞ

1. Hüquq xəritəsinin anlayışı, predmeti və formalaşması mərhələləri.
2. Hüquq tipologiyası və dünyanın hüquqi xəritəsi.
3. Hüquqi coğrafiyasının anlayışı və predmeti.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT:

1. **“Müasir hüquq sistemləri”. Polis Akademiyası, Bakı-2014**
2. **«Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Polis Akademiyası – 2010.**
3. **F.Səməndərov. «Cinayət hüququ», ümumi hissə, Bakı 1999.**
4. **A.Saidov «Sravnitelnoe pravovedenie», Moskva, 2000.**
5. **A. Suxarev «Pravovie sistemi stran mira», Moskva. 2001.**
6. **«Qanun» curnalı, 2000 № 2, səh., 19.**
7. **M.Məlikova, E. Nəbiyev, «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi», Bakı 2000.**
8. **A. Quliyev «Hüquq ensiklopediyası». BAKI-2007.**

GİRİŞ

Müqayisəli hüquqşünaslığın əsas aspektlərindən biri dünyanın müasir hüquq xəritəsinin kompleks şəkildə öyrənilməsidir.

Dünyada mövcud olan bütün milli hüquq sistemlərini ifadə etmək üçün komparativ ədəbiyyatlarda «dünyanın hüquqi xəritəsi», «dünyanın hüquqi coğrafiyası», «hüquq sistemlərinin «birliyi»» terminləri tətbiq olunur. Bu terminlər milli hüquq sistemlərini əhatə edir. Bununla belə, dünyanın hüquqi xəritəsini milli hüquqdan üstün dünya hüququ kimi və ya milli hüquq sistemlərinin mexaniki cəmi kimi təsəvvür etmək cəhdlərini istisna etmək lazımdır.

Dünyanın müasir hüquqi coğrafiyasının təsvirinə elmi yanaşmadan danışırkən qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının müraciət etdiyi hüquq sisteminin, hüquq ailəsinin bütöv şəkildə qavranılması vacib məsələdir. Yalnız sistemin belə bütöv qavranıldığı halda onun sonrakı differensiasiyalı, müqayisəli hüquqi analizi mümkündür. Hüquq sisteminin öz konkret-tarixi genezisinin və fəaliyyət göstərdiyi sosial-iqtisadi şərtləri də nəzərə alınmaqla bütöv qavranılması müasir müqayisəli hüquqşünaslığın vacib tələbidir.

SUAL 1. Hüquq xəritəsinin anlayışı, predmeti və formalaşması mərhələləri.

Dövlət kimi hüquq da ən mürəkkəb ictimai hadisələrə aid edilir. İnsanların gündəlik həyatında hüquq adı altında, hər şeydən əvvəl, dövlət tərəfindən müəyyən edilən, sanksiyalaşdırılan və təmin olunan çoxşaxəli ümumməcburi davranış qaydaları başa düşülür. Lakin bu, hüquq kimi hadisənin dərk edilməsinə yalnız bir tərəfli yanaşmadır.

Bəzən hüquq dedikdə, fərdə nəyin məxsus olduğu, heç bir maneə olmadan onun dövlətin müdafiəsi altında azad sərəncam verə bilməsi başa düşülür.

Müasir hüquq elmində «hüquq» terminindən bir neçə mənada istifadə olunur. Xatırladılan terminin anlayışına yanaşmaların çoxluğu başlıca, ən mühüm olanı məhz hadisələrdə qəbul edilməsi ilə şərtlənir. Belə hallarda söhbət hüququn mahiyyətinin tərfi haqqında gedir. Birincisi, hüquq dedikdə, hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu halda obyektiv mənada hüquq barəsində danışılır. Bu mənə «Konstitusiya hüququ»un, «Əmək hüququ»un, «İxtira hüququ»un, «Beynəlxalq hüquq»un və s. söz birləşmələrində «hüquq» termininə daxil edilir. Belə hallarda «hüquq» termini cəm halına malik olmur.

İkincisi, «hüquq» termini ilə vətəndaşların, təşkilatların malik olduqları rəsmi olaraq tanınmış hüquq adlandırılır. Bu isə subyektiv hüquq adlanır. Hüquq subyektin istək və imkanlarından asılıdır.

Üçüncüsü, «hüquq» təbii hüquq, obyektiv və subyektiv mənada hüquq da daxil olmaqla bütün hüquqi hadisələrin məcmusu adlandırılır. Burada onun sinonimi qismində «hüquq sistemi» termini çıxış edir. Hər bir halda «hüquq» termininin hansı mənada istifadəsini adətən, çətinliklər törətməyən kontekst əsasında həll etmək lazımdır.

Dördüncüsü, «hüquq» ali, daimi fəaliyyətdə olan, dövlətdən asılı olmayan, ağılı, ədaləti və dəyərlərin obyektiv qaydasını təcəssüm etdirən, norma və prinsiplərin, şərtlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir.

Ümumi cəhətdən hüquq dedikdə, dövlətin formal müəyyən etdiyi və onun iradəsini ifadə edən, lazımi və mümkün davranışın növünü və dərəcəsini müəyyənləşdirən və mümkün dövlət məcburiyyətini təmin edən ümumməcburi davranış qaydalarının məcmusu başa düşülür.

Hüquq özü və ya digər dərəcədə və özünün dərk edilməsinə uyğun olaraq insanların, başlıcası isə cəmiyyətdə insanların həyatı ilə bağlıdır.

Hüquq insanların dinc birgə həyatının əsasıdır.

Hüquq lazımi davranışa istiqamət verir. Onun əsasını «Elə davran ki, sənin hərəkətlərinin qaydası hamı üçün ümumi qayda ola bilsin» prinsipi təşkil edir.

Hüququn anlayışının tərfi nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Əvvələn, hüquqşünaslıqda elmi təhlilin istiqaməti və nəticələri onun məzmun və formasından asılıdır; ikincisi, hüquq normalarının lazımi orqanlar və şəxslər tərəfindən bilavasitə tətbiqi zamanı o, mühüm həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hüquq normalarına uyğun olaraq bəzən praktiki yurisprudensiyanın əsas məsələsi – subyektlərin davranışının hüquq varisliyi həll edilir.

Müasir dünyada hər bir dövlətin özünün milli hüququ vardır. Elə hallar da məlumdur ki, bir dövlətdə bir-biri ilə rəqabət aparan bir neçə hüquq sistemi mövcuddur. Milli hüquq sistemləri adətən isə hər biri öz dilində formalaşmışdır, müxtəlif hüquqi texnikadan istifadə edir və fərqli struktura, əxlaqa, dinə malik konkret cəmiyyət üçün yaradılmışdır.

Dünyanın hüquqi xəritəsi – milli hüquq sistemlərinin mövcud olduğu yerləri və onların xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onun bütün aspektlərinin dinamikada, tarixi perspektivdə öyrənilməsi komparativistlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın hüquqi xəritəsi – müqayisəli hüquqşünaslığın ən mühüm anlayışlarından biridir. Hətta demək olar ki, müqayisəli hüquqşünaslıq dünyanın hüquq xəritəsi haqqında elmdir.

Dünyanın hüquq xəritəsinə yüksək dinamiklik xasdır. O, əsas siyasi-hüquqi dəyişiklikləri, o cümlədən, yeni milli hüquq sistemlərinin yaranmasını,

onların statusunun dəyişilməsini, inteqrasiya proseslərinin təsirini, yaxınlaşma, konvergeniya, unifikasiya proseslərini əks etdirir.

Dünyanın hüquqi xəritəsi öz çoxcəhətliliyi ilə müqayisəli hüquqşünaslığın əsas obyektini kimi çıxış edir. Buna görə də, milli hüquq sistemlərinin sayı və qrupları məsələsi böyük elmi-praktiki maraq kəsb edir.

Dünyanın hüquq xəritəsinin əsas obyektini milli hüquq sistemləridir.

XX əsr ərzində milli hüquq sistemlərinin sayı daima artırdı. İlk əvvəl bu Birinci və İkinci dünya müharibələrindən sonra dünyanın yenidən qurulması ilə bağlı idi.

90-cı illərin əvvəllərində dünyada baş verən məlum hadisələrdən sonra milli hüquq sistemlərinin sayı artmış və mənbələrə görə 2006-cı il üçün olan vəziyyətdə milli hüquq sistemlərinin sayı 192-yə çatmışdır.

XX əsrdə müstəqil suveren dövlətlərin sayı da artdı (cədvəl № 1) və müvafiq olaraq siyasi-hüquqi asılılığın müxtəlif mərhələlərində olan və buna görə də, öz milli hüquq sisteminə malik olmayan ölkələrin sayı azaldı.

Regionlar	Dövlətlərin sayı		
	1900	1947	2000
Avropa	24	31	49
Asiya	9	18	47
Afrika	4	3	53
Amerika	20	22	35
Avstraliya və Okeaniya	0	2	14
Bütün dünya ölkələri	57	76	198

Cədvəl №1

Cədvəl №1-də yalnız dünyanın müharibədən sonrakı yenidən qurulması deyil, həm də müstəmləkə sisteminin dağılması əks olunmuşdur. Bu tarixi hadisələr ona gətirib çıxardı ki, 1945-ci ildən sonra Asiya, Afrika, Amerika, Okeaniya və hətta Avropanın (Malta) 102 ölkəsi siyasi-hüquqi müstəqilliyə nail oldu. Özünüidarəetməsi olmayan ərazilərin (müstəmləkələrin, protektoratların və s.) sayı isə 130-dan (1900) 35-ə (2000) qədər azaldı. Onların da çoxu indi Karib dənizindəki və Okeaniyadakı kiçik ada mülkləridir.

Milli hüquq sistemlərinin sayının müəyyən olunması zamanı dövlətlərin BMT-yə üzvlüyü dinamikasına da əsaslanmaq olar (Cədvəl №2).

(Cədvəl №2).

BMT üzvü olan dövlətlərin sayı.

İl	Dövlətlərin sayı	İl	Dövlətlərin sayı
1945	51	1979	152
1949	59	1989	159
1959	83	2000	189
1969	126	2006	192

1950-1989-cu illər ərzində BMT üzvlərinin say artımı əsasən müstəmləkə asılılığından azad olmuş dövlətlərin bu təşkilata daxil olmasına görə baş verirdi. 1990-2006-cı illərdə BMT-yə daha bir neçə müstəqillik əldə etmiş dövlət daxil olsa da, əsas artım təşkilata SSRİ və Çexoslovakiyanın parçalanması nəticəsində formalaşmış postsosialist dövlətlərin daxil olması hesabına olmuşdur.

Dünyanın hüquq xəritəsində baş verəcək dəyişikliklərin miqyası isə çoxmillətli dövlətlərdə baş verən etnos-mədəni proseslərin gedişatı, ölkələr və xalqlar arasında mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin xarakteri ilə müəyyən olunacaqdır. Yeni milli hüquq sistemlərinin yaranması və inkişafı bir çox daxili və xarici faktorların (siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni, etnik) müəyyən etdiyi mürəkkəb tarixi prosesdir.

Milli hüquq sistemlərinin belə çoxsaylı olması və onların miqdarının daima artması onların müxtəlif əlamətlərə, meyarlara əsasən qruplaşdırılması zərurətini şərtləndirir.

Müqayisəli hüquqşünaslığın əsas aspektlərindən biri dünyanın müasir hüquq xəritəsinin kompleks şəkildə öyrənilməsidir.

Dünyada mövcud olan bütün milli hüquq sistemlərini ifadə etmək üçün komparativ ədəbiyyatlarda «dünyanın hüquqi xəritəsi» (V.A.Tumanov), «dünyanın hüquqi coğrafiyası» (V.Knapp), «hüquq sistemlərinin «birliyi»» (C.Stalev) terminləri tətbiq olunur. Bu terminlər milli hüquq sistemlərini əhatə edir. Bununla belə, dünyanın hüquqi xəritəsini milli hüquqdan üstün dünya hüququ kimi və ya milli hüquq sistemlərinin mexaniki cəmi kimi təsəvvür etmək cəhdlərini istisna etmək lazımdır.

«Dünyanın hüquqi xəritəsi» anlayışının interpretasiyası zamanı cəmiyyətin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından çıxış etmək lazımdır. Bu, mürəkkəb, çoxcəhətli, müxtəlif tendensiyaların rəqabəti və ziddiyyəti ilə zəngin olan dünyanın hüquqi xəritəsinin öyrənilməsinin ən obyektiv yoludur. Tarixilik prinsipi hər bir ayrıca milli hüquq sisteminin yerini, onun bu və ya digər hüquq sivilizasiyasına və ya hüquq ailəsinə aid olması baxımından dünyanın hüquq xəritəsi üzərində müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Konkret hüquq sisteminin müəyyən hüquq ailəsinə aid edilməsi konkret hüquqi material ilə tanış olmadan belə onun xarakterik əlamətləri barədə bir sıra nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Dünyanın müasir hüquqi coğrafiyasının təsvirinə elmi yanaşmadan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, birinci mərhələdə tədqiqatçının müraciət etdiyi hüquq sisteminin, hüquq ailəsinin bütöv şəkildə qavranılması vacib məsələdir. Yalnız sistemin belə bütöv qavranıldığı halda onun sonrakı differensiasiyalı, müqayisəli hüquqi analizi mümkündür. Hüquq sisteminin öz konkret-tarixi genezisinin və fəaliyyət göstərdiyi sosial-iqtisadi şərtləri də nəzərə alınmaqla bütöv qavranılması müasir müqayisəli hüquqşünaslığın vacib tələbidir.

Əsas hüquq ailələrinin materiallarının tədqiqi zamanı ilk növbədə onlara tarixi inkişafı formada baxılmalı, sonra isə bu ailələrin müasir strukturu (hüquq sahələrinin və mənbələrinin ümumi xarakteristikası), hüquq tətbiqetmənin xüsusiyyətləri və hüquqi düşüncə üsulu təsvir olunmalıdır.

Əsas hüquq ailələrinin tədqiqi zamanı tədqiqatçı əsaslı seçim etməli və baxılan hüquq sistemlərinin sayını məhdudlaşdırmalıdır. Çünki hər hansı hüquq ailəsinin bütün hüquq sistemlərini əhatə etmək empirik materialın son dərəcə çox olması ilə əlaqədar mümkün deyildir. Buna görə də praktikada representativ yanaşmadan istifadə olunur: komparativist əvvəlcə hüquqi həllərin ilk dəfə yarandığı ilkin hüquq sistemlərini müəyyən edir, sonra isə onların sonrakı coğrafi yayılmasını izləyir, yəni resepsiya olunmuş hüquq sistemlərini nəzərdən keçirir.

İlkin hüquq sistemləri kimi bir qayda olaraq geniş və uzunmüddətli hüquq təcrübəsinə malik böyük dövlətlərin sistemləri çıxış edir. Bu təcrübə ilkin hüquq sistemi ilə eyni tiptən olan kiçik və yeni dövlətlər tərəfindən istifadə olunur. Fransa inqilabından sonra Avropada yaranmış dövlətlərin (məsələn, İtaliya, Belçika, Lüksemburq) hüququna fransız mülki hüququnun təsiri də bu formada olmuşdur. Təbii ki, ilkin hüquq sisteminin ideoloji təsiri hüququn bütün sahələrində eyni olmur.

Beləliklə, hər bir hüquq ailəsi bir tərəfdən onun tarixi inkişafının əksi olmalı, digər tərəfdən isə müasir əlamətlərə əsaslanmalıdır.

Hüquq haqqında təsəvvürlərin inkişafı.

Hüquq ədalət və mərhəmət haqqında elmdir (Ulpian).

Dövlət tərəfindən yaradılan pozitiv hüquqdan başqa, ondan üstün olan insanın anadan olduğu andan malik olduğu, ayrılmaz təbii hüquqlar da mövcuddur (C.Lokk, C.C. Russo, Ş.L.Monteskyö, A.N.Radişev).

Hüquq – xalqın ruhunun ifadəsidir və dövlətdən asılı olmayaraq, tədricən formalaşır (Q.Huqo, K.Savini, F.Puxta).

Hüquq – münasibətlər sistemi və insanların real davranış qaydasıdır (hüquq tərəfindən nizamlanan) (E.Erlix, S.A.Muromsev, R.Paud).

Hüquq – dövlət tərəfindən müdafiə olunan maraqdır, hüquq dövlət hakimiyyəti olmadan heç nədir (R.F.İering).

Hüquq-ictimai münasibətlərin normativ nizamlayıcısı, normaların (normalar sisteminin) iyerarxiyasıdır (H.Kelzen, R.Ştammler).

Hüquq – hakim sinfin qanuna çevrilmiş iradəsidir (K.Marks, F.Engels, V.İ.Lenin).

Hüquq – şüşə kimi zərif, sabun köpüyü kimi dayanıqsız, zaman kimi ələkeçməz bir çox məzmunlara malikdir (L.Fridmen).

Hüquqşünaslar hələ də hüquqa dair öz anlayışlarını axtarırlar (İ.Kant).

Hüquq da dövlət kimi ictimai inkişafın məhsuludur. Cəmiyyət və dövlət ictimai münasibətlərin nizamlanmış, ictimai qaydalara riayət olunduğu şəraitdə normal fəaliyyət göstərə bilər.

Hüquq cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin əsas normativ nizamlayıcısı kimi çıxış edir. İctimai həyatın təşkilində, insanların davranışının və kollektivlərin fəaliyyətinin nizamlanmasında hüquq mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin inkişafı və elmi hüquqi fikrin yetkinliyi ilə əlaqədar olaraq hüquqa, onun mənşəyinə, normativ nizamasalma sistemində yeri və roluna baxışlar da dəyişmişdir.

Hüquq haqqında baxışlar müəyyən elmi cərəyanlar, məktəblər üzrə təsnif edilir.

Hüququn mahiyyəti ilə bağlı nəzəriyyələrdən biri olan təbii hüquq nəzəriyyəsi hesab edir ki, hüququn özündə ədalətin mütləq, dəyişməz başlanğıcı vardır, o təbii olaraq mövcuddur. Həmin nəzəriyyənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, dövlət tərəfindən yaradılan pozitiv hüquqdan başqa, pozitiv hüquqdan yüksəkdə duran, bütün insanlar üçün ümumi olan təbii hüquq mövcuddur. Təbii hüquq nəzəriyyəsi əsaslı şəkildə C.Lokkun, T.Hobbsun, C.C. Russo və Ş.L.Monteskyönin əsərlərində işlənilib hazırlanmışdır.

Hüququn psixoloji məktəbi hüququn meydana gəlməsini və fəaliyyətini cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatı ilə yox, şəxsiyyətin (şəxsin, qrupun) psixologiyası ilə izah edir. Hüquqa psixoloji vəziyyətin məhsulu kimi baxılır.

Hüququn tarixi məktəbi hesab edir ki, hüquq tarixi təkamülün üzvü tərkib hissəsidir. Tarixi məktəb nümayəndələrinin nöqtəyi-nəzərinə görə hüquq xalq ruhunun, xalq hüquqi inamının məhsuludur. Hüquq təbiətən meydana gəlmir.

Marksist-leninçi hüquq nəzəriyyəsi hüququn sinfi mahiyyətini - onun qanun səviyyəsinə qaldırılmış hakim sinfin iradəsi olduğunu xüsusi qeyd edir.

Hüququn tərifinə, onun təbiətini sosial hadisə kimi başa düşən sosiologi, normativist və digər yanaşmalar da mövcuddur.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqa aşağıdakı kimi tərif geniş yayılmışdır:

Hüquq – dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan, ictimai münasibətləri tənzimləyən, ümumməcburi xarakter daşıyan davranış qaydaları məcmusudur.

Hüquq müxtəlif ərazilərdə və müxtəlif dövrlərdə yaranaraq dünyanın hüquq xəritəsinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Dünyanın müasir hüquqi xəritəsinin formalaşması prosesi bir neçə minillik davam etmişdir. Müəyyən tarixi dövr keçdiyindən dünyanın hüquqi xəritəsinin formalaşmasının mərhələlərini qeyd etmək olar. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

- **Qədim dövr** - hüququn ilk formalaşmasının astanasında b.e.ə. V əsrə qədər. Bu dövr dünyada ilk hüquq sistemlərinin (Qədim Misir, Qədim Hindistan, Qədim Çin, Qədim Yunanıstan, Qədim Roma və s.) yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə xarakterizə olunur. Bu hüquq sistemləri hüquqi sivilizasiyanın inkişafına dəyərli töhfə vermişdir. Artıq o dövrlərdə konfliktlərin həlli vasitəsi hüquq idi və dünyada ilk hüquq abidələri yaradılmışdır.

- **Orta əsrlər dövrü** - (V-XV əsrlər) bizim təsəvvürümüzdə təxminən feodalizm dövrü ilə assosiasiya olunur. Hüquq sistemlərinin funksiyaları qədim dövrlərə nisbətən daha mürəkkəb və rəngarəng idi. Siyasi-iqtisadi planda daxili bazar formalaşır, regionların təcrid olunması azalırdı. Dövlətlər uzaq ərazi işğallarına və Hindistana yeni (dəniz) yollarının axtarışına can atırdılar (belə ki, Şərqi olan bütün ticarət yolları Konstantinopolun tutulmasından sonra Osmanlı imperiyasının nəzarəti altında idi).

Bu dövrdə Bizansın, Müqəddəs Roma imperiyasının, Kiyev Rus dövlətinin və s. hüquq sistemləri mövcud olmuşdur. Dünyanın hüquq xəritəsi Böyük coğrafi kəşflər dövründə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi.

- **Yeni dövr** - XV-XVI əsrlərin qovşağında başlanmış və I Dünya müharibəsinə qədər davam etmişdir. Bu kapitalist münasibətlərinin yaranması, inkişafı və bərqərar olması erası idi. O, milli hüquq sistemlərinin formalaşmasına,

Avropa müstəmləkə-hüquq ekspansiyasına və beynəlxalq təsərrüfat münasibətlərinin bütün dünyaya yayılmasına səbəb oldu. Bu dövrdə dünya bir neçə dəfə «dəyişdi». Dünyanın hüquqi xəritəsi XIX-XX əsrlərin birləşməsində dünyanın aparıcı dövlətləri arasında dünya ərazilərinin bölgüsü uğrunda mübarizə kəskinləşdiyi vaxtda xüsusilə davamsız olmuşdu və XX əsrin əvvəli üçün dünyanın bölüşdürülməsi faktı olaraq başa çatdırılmışdır.

- **Ən yeni dövr** - I dünya müharibəsinin başa çatması ilə əlaqədar başlanmış və özündə 3 mərhələni birləşdirir:

Birinci mərhələ – dünyanın hüquqi xəritəsində ilk sosialist dövləti yarandı (RSFSR, sonra isə SSRİ) və yalnız Avropada deyil, bütün dünyada nəzərə çarpan ərazi dəyişiklikləri baş verdi. Polşa, Finlandiya, Serb-Xorvat-Sloven Krallığı, Avstriya, Macarıstan və s. milli hüquq sistemləri formalaşdı. Osmanlı ərazilərinin Millətlər Liqasının mandatı əsasında Böyük Britaniya, Fransa, Belçikaya verilməsi hesabına ingilis və fransız hüququnun yayılması genişləndi.

İkinci mərhələ – (II Dünya müharibəsindən sonra) – sosialist hüquq ailəsinin və Asiya, Afrika, Okeaniya, Latın Amerikasının inkişaf edən dövlətlərinin milli hüquq sistemlərinin formalaşması ilə assosiasiya olunur.

Üçüncü mərhələ – XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayır və indiyə kimi davam edir. Bu dövrdə baş vermiş siyasi proseslər bütün dünyada siyasi-hüquqi həyata əhəmiyyətli təsir göstərmiş, sosialist hüququnun, demək olar ki, tam yox olmasını, yeni milli hüquq sistemlərinin yaranmasını və əsas hüquq ailələrinin yaxınlaşma, konvergensiya tendensiyalarının güclənməsini şərtləndirmişdir.

SUAL 2. Hüquq tipologiyası və dünyanın hüquqi xəritəsi.

Müasir milli hüquq sistemlərinin hüquqi tipologiyası müqayisəli hüquqşünaslığın mürəkkəb metodoloji problemlərindən biridir. Milli hüquq sisteminin təsnifatından fərqli olaraq onların tipologiyasının əsası kimi sırf hüquqi əlamətlər deyil, onları bu və ya digər hüquqi sivilizasiyaya aid etməyə imkan verən sivilizasiya meyarları çıxış edir.

Hüquqi sivilizasiyanın tipi dedikdə, onun ümumdünya hüquq tarixinin indiki dövründə dünya hüquq məcmusunda rolunu və yerini xarakterizə edən, ona xas olan və obyektiv olaraq formalaşmış, nisbətən dayanıqlı inkişaf xüsusiyyətləri və şərtləri nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, hüquq sistemləri onları bəzi sistemlərlə yaxınlaşdıran, digərlərindən isə fərqləndirən əsas tipoloji əlamətləri ilə fərqlənir.

Dünyanın hüquqi xəritəsi və sivilizasiyaları. Sivilizasiya həm elmi-publisistik ədəbiyyatlarda, həm də adi həyatda geniş istifadə olunan anlayışdır. Geniş mənada sivilizasiya dedikdə, insanlar tərəfindən fiziki və əqli əmək prosesində yaradılmış hər şey (maddi və mənəvi mədəniyyət) başa düşülür. Bu anlayışı adətən «mədəniyyət» anlayışının sinonimi hesab etsələr də, çox vaxt ona daha geniş mənə verilir.

Müqayisəli hüquqşünaslıq müstəqil hüquq elmi kimi hüquq sistemlərinin ərazi diferensiasiyasını, yəni dünyanın hüquq coğrafiyasını öyrənir. Hüquq yalnız dövrlərin əlaqəsini deyil, həm də milli hüquq sistemlərinin müasir müxtəlifliyini və hüquq dünyasının özünəməxsusluğunu əks etdirdiyindən, təbii olaraq dünyanın hüquqi regionlara bölünməsi barədə sual ortaya çıxır. Belə bölgünün əsası kimi hüquqa sivilizasiya yanaşmanı qəbul etmək olar.

Faktiki olaraq hələ Nerodot tərəfindən başlanmış hüquqi sivilizasiyaların tədqiqatı qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövr alimləri tərəfindən davam etdirilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, lokal hüquqi sivilizasiyaların formalaşmasının ilkin dövrlərində «hüquqi regionların» sərhədləri bu və ya digər

etnik birliyin yayılma arealını məhdudlaşdıran fiziki-coğrafi hədlərlə üst-üstə düşürdü. Hüquqi sivilizasiyaların, xalqların böyük köçlərinin, daha sonralar isə əhalinin kütləvi miqrasiyalarının genişlənməsi, regional və xüsusən də qlobal əlaqələrin yaradılması ilə coğrafi-hüquqi hədlər əvvəlki müəyyənədicə dəyərini itirsələr də, müasir dövrdə belə bəzi hallarda vacib hüquqi sərhəd olmasını saxlamaqda davam edirlər.

Milli hüquq sistemlərinin hüquqi tipologiyası tarixi kateqoriyadır. Əslində, XX əsrin 90-cı illərinə qədər bütün hüquq sistemlərin 3 əsas tipə ayırmaq qəbul olunmuşdur:

1. Sosialist hüquq sistemi;
2. Kapitalist hüquq sistemi;
3. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hüquq sistemləri.

90-cı illərdə dünya sosialist sisteminin dağılmasından sonra o qədər də ideoloji xarakter daşımayan başqa bir tipologiya formalaşdı.

- İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və demokratik dövlətlərin milli hüquq sistemləri;

- İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin milli hüquq sistemləri;

- Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin milli hüquq sistemləri;

Sonuncu tipə 80-cı illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən inzibati-amirlik (sosialist) tipli iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid həyata keçirən postsosialist dövlətlər aid edilir. Burada əsasən Mərkəzi və Şərqi Avropanın 15, MDB-nin 12 dövlətinin, eləcə də Monqolustanın hüquq sistemləri nəzərdə tutulur.

Hər bir milli hüquq sisteminin özünün təkrarolunmaz xüsusiyyətləri vardır. Lakin digər hüquq sistemləri ilə oxşar cizgilərin müəyyən olunması yolu ilə hüquq sistemlərinin müəyyən tiplərini ayırmaq olar.

Hüquq sisteminin tipi dedikdə - onu bir tərəfdən bir sıra oxşar hüquq sistemləri ilə yaxınlaşdıran, digər tərəfdən isə bütün başqalarından ayıran, tarixi inkişafın şərtləri və xüsusiyyətlərinin məcmusu başa düşülür. Hüquq sistemlərinin tiplərinin mövcud olması, onların tarixi təkamülü dövlətlərdə hüquqi inkişafın müxtəlif templərlə, müxtəlif mühit, şərait, müxtəlif yollarla getməsinin nəticəsidir.

Bununla belə, bütün milli hüquq sistemləri üçün vacib olan bir və ya bir neçə meyar əsasında hüquq sistemlərinin tiplərini ayırmaq olmaz.

Hüquqi tipologiya müxtəlif ola bilər. Bəzi tipologiyalar dünyanın bütün milli hüquq sistemlərini əhatə edir (qlobal tipologiya), bəziləri bir regionun hüquq sistemləri ilə məhdudlaşır (regional tipologiya), bəziləri isə konkret milli hüquq sisteminin tipoloji xarakteristikası üzərində dayanır.

Sovet dövründə sosialist ölkələrin hüquq ədəbiyyatlarında milli hüquq sistemlərinin tarixi tiplərə bu və ya digər ictimai-iqtisadi formasiyaya aid olması prinsipinə görə fərqlənən tipologiya tətbiq olunurdu. Özü də, əvvəllər müstəmləkə və asılı ərazilər olmuş və müstəqil dövlət-hüquqi inkişaf yoluna çıxmış inkişaf etməkdə olan dövlətlər («üçüncü dünya» dövlətləri) xüsusi qrupa ayrılırdı. Sosialist sisteminin dağılması ilə bu hüquqi tipologiya öz əhəmiyyətini itirdi.

Son zamanlar hüquq ədəbiyyatlarında məşhur fransız hüquqşünas alimi R.David və alman komparativisti K.Şvaygert tərəfindən təklif olunmuş tipoloji təsnifat geniş yayılmışdır. Bununla belə, bu tipologiyanın bəzi çatışmazlıqları var. Məsələn, o, son bir neçə onillik ərzində dünyanın hüquqi xəritəsində baş vermiş əhəmiyyətli dəyişiklikləri nəzərə almır.

Hüquqi tipologiyanın əsası kimi coğrafi meyarı qəbul etmək olar. Belə yanaşma zamanı dünyanın hüquqi xəritəsi aşağıdakı kimi görünür:

- Avropanın hüquq xəritəsi;
- Amerikanın hüquq xəritəsi;
- Asiyanın hüquq xəritəsi;
- Afrikanın hüquq xəritəsi;
- Avstraliya və Okeaniyanın hüquq xəritəsi.

Avropanın hüquqi xəritəsi. Avropa Asiya ilə birlikdə vahid materik təşkil edən qitədir. Hal-hazırda Avropanın ərazisində hüquqi parametrlərinə və ənənələrinə görə bir-birindən fərqli 40-dan artıq milli hüquq sistemi mövcuddur. Avropanın müasir hüquq xəritəsi XX əsrdə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Onun formalaşmasına ikinci Dünya müharibəsinin nəticələri və dünya sosialist sisteminin dağılması böyük təsir göstərmişdir.

Avropa hüquq xəritəsində bir neçə hüquq ailəsi fərqləndirilir:

- ingilis ümumi hüququ;
- roman-alman hüququ;
- skandinav hüququ.

Bəzi hüquqşünas alimlər slavyan hüquq ailəsini də fərqləndirirlər. Avropa üçün vahid hüquqi mühitə istiqamətlənmə tarixən xarakterikdir. Müasir dövrdə Avropa hüququ yetərincə vacib yer tutur. Avropada milli qanunvericiliklərin unifikasiyası və harmonizasiyası tendensiyası kifayət qədər güclüdür.

Amerikanın hüquq xəritəsi. Amerika bir-biri ilə Panama kanalı vasitəsi ilə birləşmiş iki qitədən - Şimali və Cənubi Amerikadan ibarətdir. Amerikanın hüquq xəritəsini 36 milli hüquq sistemi təşkil edir. Burada 15 dövlətin (ABŞ, Kanada və Birlik ölkələrinin) hüquq sistemləri ümumi hüquq ailəsinə, Latın Amerikasındakı 20 dövlət roman-alman hüquq ailəsinə və ya Latın-amerikan ailəsinə, Kubanın hüquq sistemi isə sosialist hüquq ailəsinə aiddir.

Amerikanın müasir hüquq xəritəsinin formalaşmasının uzun tarixi vardır. XV-XVII əsrlərdə Amerika ərazilərinin kəşfi, tədqiqi və işğalı, eləcə də buna onların dünya təsərrüfat əlaqələrinə inteqrasiyası Avropa hüquqi sivilizasiyasının inkişaf etaplarının birinin həm tərkib hissəsi, həm də nəticəsi olmuşdur.

Amerika hüquq sistemləri özünəməxsus hüquq mədəniyyətinə malikdirlər. İqtisadi-inteqrasiya proseslər kifayət qədər intensiv getsə də, Amerika dövlətlərinin hüquqi inkişafı barədə belə demək olmaz.

Asiyanın hüquq xəritəsi. Asiya dünya əhalisinin yarıdan çoxu yaşayan ən böyük qitədir. XX əsrin ortalarına qədər regionun əhalisinin 90%-dən çoxu müstəmləkələrdə və asılı ölkələrdə yaşayırdı. Əsas metropoliya dövlətləri Böyük Britaniya, Fransa, Niderland, Yaponiya və ABŞ idi. Şərqi hüquq ənənələri ilə yanaşı, müstəmləkə dövlətlərinin hüququ Asiyanın müasir hüquq xəritəsinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

Asiyanın müasir hüquq xəritəsinə 55 milli hüquq sistemi daxildir ki, onları da aşağıdakı hüquq ailələrinə aid etmək olar:

- **Hind hüququ;**

- **Uzaq şərq hüququ;**
- **Müsəlman hüququ;**
- **Qarışıq hüquq sistemləri.**

Afrikanın hüquq xəritəsi. Afrika dünyanın quru ərazisinin 1/5 hissəsini təşkil edir. Afrika müasir hüquq xəritəsində ənənəvi Afrika adət hüququnun və keçmiş metropoliya dövlətlərinin hüququnun simvolu olan 50-dən çox milli hüquq sistemi mövcuddur. Afrika dövlətlərinin hüququnun inkişafına ingilis hüququ və roma-alman hüququ əhəmiyyətli təsir göstərmişlər.

Avstraliya və Okeaniyanın hüquq xəritəsi. Avstraliya və Okeaniya siyasi-hüquqi və iqtisadi münasibətlərdə rəngarəngliyi ilə seçilən regiondur. Avstraliya – bütün Avstraliya materiki üzərində yerləşən dövlət, Okeaniya isə Sakit okeanın mərkəzi və cənub-qərb hissəsində yerləşən ən böyük adalar toplusudur (təxminən 10 min ada). Buranın hüquq xəritəsində əsas yeri ingilis ümumi hüququ tutur.

Din və dünyanın hüquqi xəritəsi.

Elmi-texniki progressiv və informasiya texnologiyasının nailiyyətlərinə, mədəniyyət və təhsilin inkişaf səviyyəsinə baxmayaraq, dünyanın müasir hüquq xəritəsinin formalaşmasında dinin rolu xüsusi olaraq qalmaqda davam edir. Bu, müasir dünyanın bütün hüquq sistemlərinə aiddir. Buna görə də, dünyanın hüquq xəritəsində baş verən bir çox proseslərin dərk olunması üçün əhalinin dini tərkibi ilə tanış olmaq lazımdır.

Müvafiq statistika olmadığından dünya əhalisi arasında dinə inananların ümumi sayını müəyyən etmək çətindir. Bəzi alimlərə görə, bu göstərici təxminən dünya əhalisinin yarısını, bəzilərinə görə isə daha çoxunu təşkil edir. Eyni zamanda, dinlərin və dini sektaların çoxluğunu nəzərə alsaq, onların da dəqiq sayını müəyyən etmək mümkün deyil. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, e.ə. və ya onun əvvəllərində meydana gəlmiş dinlərlə yanaşı bir sıra «yeni dinlər» də mövcuddur.

Bununla əlaqədar, dinlərin əsaslı təsnifatına ehtiyac yaranır. Bu təsnifat bütün dinlərin 3 qrupa bölünməsinə əsaslanır:

- dünya dinləri;
- milli və regional dinlər;
- nəsil-qəbilə dinləri (kultlar).

Hər qrup hüquqa müxtəlif cür təsir göstərir.

Bu və ya digər dinə inananların sayına gəldikdə isə statistik göstəricilər müxtəlifdir. Bununla belə, 1996-cı il üçün olan göstəricilər təxminən belədir: xristianlar – 34%, müsəlmanlar – 19%, hindlilər – 14%, buddistlər – 10%, konfutsiçilər – 4%, nəsil-qəbilə dinlərinə (kultlara) inananlar – 2%, sintoistlər – 1%. Əlavə olaraq demək olar ki, «yeni dinləri» qəbul edənlərin sayı – 2%-dir.

SUAL 3. Hüquq coğrafiyasının anlayışı və predmeti.

Dünyanın hüquq coğrafiyası, bir qayda olaraq, bir çox qüvvədə olan və fəaliyyət göstərən milli hüquq sistemlərinin məcmusundan yaranır. Bütün bu hüquq sistemləri bir-biri ilə bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı asılılıqda olmaqla biri digərinə təsir göstərir. Aralarında olan əlaqə və təsir fərqləri bir hüquq sisteminin (milli) başqasına nisbətən daha çox ümumi əlamət və cəhətlərə malik olmasını şərtləndirir. Hüquq coğrafiyasının elm olmasını fransız komparativisti M.Ansel iki istiqamətdən, bir-birindən fərqlənən, eyni zamanda bir-birini tamamlayan iki nöqtəyi-nəzərdən izah edir.

Birinci istiqamət, hər hansı bir ölkənin hüquq institutlarının və problemlərinin öyrənilməsi zamanı müqayisəli metoddan istifadə ilə bağlıdır. Bu halda konkret bir hüquqi problem müxtəlif həcmli müqayisəli-hüquqi əsasda öyrənilir. Bu amil, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı hüquq sahələri daxilində, mikrosəviyyədə müqayisə aparılmasını əhatə edir.

İkinci istiqamət, xarici ölkə hüququnun bütövlükdə hüquq sistemi səviyyəsində əlahiddə öyrənilməsidir. Bura, həmçinin hüququn ayrı-ayrı sahələrinin və ya institutlarının da öyrənilməsi daxil edilir. Bu istiqamətdə məqsəd, əvvəllər müqayisə əsasında hüquq tarixini canlandırmaq üçün göstərilən cəhd kimi dünyanın «hüquq coğrafiyasını» yaratmaqdır. Mikrosəviyyədə aparılan belə müqayisədən məqsəd dünyanın hüquq xəritəsində baş verənləri, müasir dövrün əsas hüquq sistemlərinin inkişafının necəliyini, ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemindəki dəyişiklikləri üzə çıxarmaqdır.

Hüquq coğrafiyasının predmetini müxtəlif hüquq sistemlərinin tarixən yaranmasındakı ümumi qanunauyğunluqlar, prinsiplər, fərqli cəhətlər, onların formalaşması və inkişafı sahəsindəki tədqiqatlar təşkil edir. Obyektini isə dünyanın hüquqi gerçəkliyinin tədqiqi təşkil edir.

Dünyanın hüquq coğrafiyasının yaranması və inkişafı.

Hüquq coğrafiyasının tarixi hüquq sistemlərinin tarixi qədər qədimdir. Lakin ümumi hüquq nəzəriyyəsindən və hüquq fəlsəfəsindən fərqli olaraq bu sahə

elm kimi «müqayisəli hüquqşünaslıq» adı altında XIX əsrin ikinci yarısından formalaşmağa başlayıb. Bu vaxta qədər isə o çox mürəkkəb və uzun bir yol keçmişdir. Hüquq coğrafiyasının (müqayisəli hüququn) inkişafı bu gün də davam edir, onun məqsəd və vəzifələri dəqiqləşir. R.Davidin sözləri ilə desək, xarici hüquq sistemlərinin müqayisəli metodunun köməyi ilə öyrənilməsi tarixən həmişə mövcud olmuşdur. Bu, o deməkdir ki, müxtəlif ölkələrin hüquqşünasları öz ölkələrinin hüquq sisteminə, yalnız onların daxili xüsusiyyətləri nöqtəyindən deyil, həm də başqa hüquq sistemlərinin prizmasından baxırdılar. Bu fikrin tərəfdarları olduğu kimi onu qəbul etməyənlər də vardır. Tarixi faktlar göstərir ki, Qədim Yunanıstanda Solon qanunları və Qədim Romada XII Cədvəl Qanunları müqayisəli metoddan geniş istifadə edilməklə tərtib olunmuşdur. Daha sonra, orta əsrlər dövründə Fransada hüquqi adətlərin müqayisəsi ümumi adət hüququnun prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verdi. İngiltərədə müqayisəli təhlil metodundan ümumi hüquqla kanonik (kilsə) hüququn müqayisəsində istifadə olunmuşdur. Bütün bunlara rəğmən R.David yazırdı ki, dünyanın hüquq xəritəsində qonşu olan hüquq sistemlərinin müqayisəsi hüquq elminin özü qədər qədim bir işdir. Yunan alimi Q.Maridakis deyirdi ki, Aristotel siyasi təşkilatların qanunauyğunluqları haqqında nəticə əldə etmək üçün 158 yunan və barbar şəhərinin konstitusiyalarını yığıb müqayisə və təhlil etmişdir. Bəzi hüquqşünaslar hüquq coğrafiyasının yaranması tarixini XIX əsrin ikinci yarısı və ya fransız müqayisəli qanunvericilik cəmiyyətinin təsis edildiyi 1869-cu il hesab edirlər. Hətta bəziləri bu tarixi I Beynəlxalq müqayisəli hüquq konqresinin keçirildiyi 1900-cü il hesab edir. Sonuncu tədbir hüquq coğrafiyasının tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Birincisi, ilk dəfə məhz bu tədbirdə yeni elm sahəsinin əsaslı problemləri irəli sürülmüş; ikincisi isə konqres müqayisəli hüquq haqqında müzakirələrə bəzi ilkin fikirlər təqdim edə bildi. Çıxışlarda yeni sahənin anlayış və kateqoriyaları ifadə edildi, onun quruluşu işlənildi, məqsəd və vəzifələri fərqləndirilməklə, onun predmet və metodu məsələsi irəli sürüldü. Konqresdə müqayisəli hüquqşünaslığın (hüquq coğrafiyasının) hüquq elminin müstəqil sahəsi olması fikri müdafiə olundu. Fransız məktəbindən fərqli olaraq alman və ingilis

doktrinaları müqayisəli hüquqşünaslığı bütün hüquq sahələrində tətbiq olunan müqayisə metodu kimi qəbul edir və ayrıca elm sahəsi hesab etmirdilər. Konqresdən sonrakı dövr bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə müqayisəli-hüquqi tədqiqatların aparılması ilə səciyyələnmişdir. Hüquq coğrafiyasının inkişafında yeni mərhələ II Dünya müharibəsindən sonra başlandı. Bu dövrdə artıq müxtəlif tipli hüquq sistemlərinin tədqiqi irəli çıxır. Hüquqşünasların diqqət mərkəzində 3 kompleks problem durmuşdu.

Birincisi - hüquq coğrafiyasının ümumi nəzəri məsələləri: predmet, məqsəd, funksiyalar, əsas istiqamətlər və s.

İkincisi - müasir dövrün əsas hüquq sistemlərinin müqayisəli tədqiqi.

Üçüncüsü - qrup problemlər sahəvi hüquq elmləri daxilində müqayisəli-hüquqi tədqiqatların aparılması ilə əlaqələndirilirdi. Hüquq coğrafiyasının müasir inkişaf mərhələsi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələndirilə bilər:

- 1) müstəqil hüquq sahəsi kimi və tədris fənni kimi formalaşması;
- 2) coğrafi baxımdan onun təsir dairəsinin genişlənməsi;
- 3) bütün səviyyələrdə qloballaşması, ayrı-ayrı institutların yaranması və onun institusional şəkildə rəsmiləşdirilməsi;
- 4) bu sahədə aparılan müqayisəli-hüquqi tədqiqatların dərinləşdirilməsi;
- 5) toplanılmış təcrübi materiallar əsasında yeni konsepsiyasının yaranması.

Dünyanın hüquq coğrafiyasının əsas istiqamətləri.

Dünyanın hüquq coğrafiyası müəyyən ərazi hüdudlarında formalaşan hüquq sistemlərinin mövcudluğu ilə izah edilir. Müasir dövrdə hüquq coğrafiyasına diqqətin artması bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənir. Obyektiv baxımdan bu, müxtəlif xalqların və ölkələrin tarixi tərəqqisinin təbiəti və məntiqi ilə müəyyən olunur. Subyektiv amili isə insanların inteqrasiya zərurətini dərk etmələri və onunla barışmaları təşkil edir. Ötən əsrdən fərqli olaraq XXI əsrdə xarici ölkələrin hüquq sisteminin, ümumiyyətlə isə dünyanın hüquq ailələrinin öyrənilməsinə olan maraq daha da artmışdır. Hüquqi sahədə dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından bu, çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq hüquq pozuntuları ilə mübarizə sahəsində bağlanan

konvensiyalar tərəfləri müxtəlif hüquq sistemlərinin prinsiplərini əks etdirən güzəştli, qarşılıqlı razılığa əsaslanan yollar tapmağa sövq edir. Beynəlxalq əlaqələrin və ünsiyyətin inkişafı dünyanın əsas hüquq sistemlərini, onların prinsip və müddəalarını bilməyi tələb edir. İxtisaslı (peşəkar) hüquqşünas, o cümlədən beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssis yalnız milli hüququ mənimsəməklə kifayətlənməməli, həm də dünyanın əsas hüquq sistemləri haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdır. Hüquq coğrafiyası adlandırdığımız bu sahə fərqli semantik anlamda işlədilir. Bir çox mənbələrdə «komparativizm» adlandırılan bu sahə müxtəlif ölkələrdə: «müqayisəli hüquqşünaslıq», «müqayisəli hüquq», «hüququn müqayisəsi», «dünyanın hüquq coğrafiyası» və s. kimi tanınır. Hüquq coğrafiyasının (və ya müqayisəli hüquqşünaslığın) hüquq sahəsi olması barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir çox müəlliflər bu sahədə hüquq normalarının sisteminin olmamasını və heç bir alimin onu pozitiv hüququn sahəsi adlandırmamasını əsas tutaraq, bir elm sahəsi kimi onun mövcudluğunu inkar edirdilər. İngilis hüquqşünası Q.Qatteric qeyd edirdi ki, əgər biz müqayisəli hüququ hüququn sahəsi və ya ayrıca bölməsi deyil, tədqiqat və ya öyrənmə metodu olduğunu qəbul etsək, onda bütün şübhələr yox olur.

Lakin bir çox komparativist alimlər tərəfindən əsaslandırılan bu elm sahəsi müstəqil bir elm kimi təşəkkül tapdı və müasir dövrdə bir elm kimi tədqiq və tədris olunmaqla hüquq elmləri sistemində özünün layiqli yerini tutmuşdur.

NƏTİCƏ

Mövzunu öyrənərkən müəyyən etdik ki, dünyanın hüquq xəritəsində baş verəcək dəyişikliklərin miqyası isə çoxmillətli dövlətlərdə baş verən etnos-mədəni proseslərin gedişatı, ölkələr və xalqlar arasında mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin xarakteri ilə müəyyən olunacaqdır. Yeni milli hüquq sistemlərinin yaranması və inkişafı bir çox daxili və xarici faktorların (siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni, etnik) müəyyən etdiyi mürəkkəb tarixi prosesdir.

«Dünyanın hüquqi xəritəsi» anlayışının interpretasiyası zamanı cəmiyyətin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından çıxış etmək lazımdır. Bu, mürəkkəb, çoxcəhətli, müxtəlif tendensiyaların rəqabəti və ziddiyyəti ilə zəngin olan dünyanın hüquqi xəritəsinin öyrənilməsinin ən obyektiv yoludur. Tarixilik prinsipi hər bir ayrıca milli hüquq sisteminin yerini, onun bu və ya digər hüquq sivilizasiyasına və ya hüquq ailəsinə aid olması baxımından dünyanın hüquqi xəritəsi üzərində müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Konkret hüquq sisteminin müəyyən hüquq ailəsinə aid edilməsi konkret hüquqi material ilə tanış olmadan belə onun xarakterik əlamətləri barədə bir sıra nəticələr əldə etməyə imkan verir.